

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ

Έθνος και Χώρος

Προεγγίσεις
στην ιστορική
γεωγραφία
της σύγχρονης
Ευρώπης

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ	
1.1 Ιστορική γεωγραφία	15
1.2 Σχολές σκέψης για το έθνος και τον εθνικισμό	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ	
2.1 Η εποχή του ιμπεριαλισμού: ένας νεολογισμός με διαχρονική σημασία;	37
2.2 Ιμπεριαλισμός και ανταγωνισμοί μεταξύ των εθνών της Ευρώπης (1870-1914)	40
2.3 Ο κοινωνικός δαρβινισμός και ο εξελικτισμός ως στηρίγματα του ιμπεριαλισμού	53
2.4 Η φιλελεύθερη αμφισβήτηση του ιμπεριαλισμού	66
2.5 Η μαρξιστική αμφισβήτηση του ιμπεριαλισμού και η αντίληψη περί εθνών	72
2.6 Νεοαποικισμός και νεοϊμπεριαλισμός των εθνών μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο	80
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ΧΑΡΤΗΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΣ	
3.1 Χαρτογραφία και άσκηση ελέγχου στο χώρο	85
3.2 Ιστορική χαρτογραφία πριν από τη δημιουργία εθνών-κρατών	89
3.3 Χάρτες και επικύρωση ισχύος των εθνών-κρατών	101
3.4 Σύνορα και χρώματα για τη χαρτογράφηση και τον έλεγχο του χώρου	110
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ΤΟΠΙΟ ΚΑΙ ΕΘΝΟΣ	
4.1 Τοπίο στην πολιτισμική γεωγραφία	121
4.2 Εθνικό τοπίο και ζωγραφική;	129
4.3 Ηχοτοπία ως σύμβολα στην πολιτισμική γεωγραφία	134
4.4 Εθνικά τοπία και εθνικές σχολές στην κλασική μουσική	143

4.5	Τοπία του αρχαίου παρελθόντος και εθνοτοπία	156
4.6	Φυσικά τοπία ως εθνοτοπία	171
4.7	Τοπία πόνου και μνημεία θανάτου	178

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ

5.1	Θρησκεία και έθνος	197
5.1.1	Πολιτικοποίηση της θρησκείας και κατακερματισμός της καθολικής Ευρώπης.	206
5.1.2	Ο ρόλος της Εκκλησίας στη διαμόρφωση του πολιτικού χώρου στη μεσοπολεμική και μεταπολεμική Ευρώπη	213
5.1.3	Πολιτικοποίηση της θρησκείας και κατακερματισμός της ορθόδοξης Ευρώπης	229
5.1.4	Ο ρόλος της θρησκείας στον αποκλεισμό και τις διώξεις από το χώρο του ετερόδοξου «Άλλου»	242
5.2	Έθνος, εκπαίδευση και γλώσσα	256
5.2.1	Γλώσσα και δημιουργία εθνικής ταυτότητας	256
5.2.2	Η γλώσσα ως μέσο ενοποίησης των πολιτισμικών περιφερειών	268
5.2.3	Η συγκρότηση του έθνους-κράτους μέσω της επέκτασης ενός σχολικού δικτύου	287
5.2.4	Η κατασκευή εθνικών ταυτοτήτων στη γεωγραφία της σχολικής τάξης.	299
5.3	Μύθος	307
5.3.1	Εθνικός χώρος και μύθος	307
5.3.2	Εθνικοί μύθοι και ιστορική «αλήθεια»	316
5.3.3	Μεγαλοϊδεατικός μύθος και βαλκανικός χώρος	330

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

6.1	Παράμετροι μεταναστευτικών ροών	339
6.2	Πρόσφυγες και μετανάστες	352
6.3	Πολυπολιτισμικότητα και έθνος στη μετανάστευση.	363

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7 ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

7.1	Παγκοσμιοποίηση και αμφισβήτηση του εθνικού χώρου.	385
7.2	Η πρόκληση για τα έθνη-κράτη	396

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	405
-------------------------------	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	428
----------------------------	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ

5.1 Θρησκεία και έθνος

Η θρησκεία ταυτίστηκε, μέσα από κοινωνικές και οικονομικές διαδικασίες, με τον συλλογικό ή ατομικό προσδιορισμό ανθρώπων, με βάση ένα σύστημα κανόνων ηθικής και κοινωνικής οργάνωσης ή μια βαθύτερη πίστη στην ύπαρξη του υπερβατικού, που ξεπερνάει τη λογική ερμηνεία του χώρου.

Η προσέγγιση του Ντιρκάιμ, σχετικά με τη συγκρότηση εθνικού χώρου ή ιδεολογιών, η οποία αναιρεί τις νιτσεϊκές διακηρύξεις για το «θάνατο του Θεού», είναι μάλλον επίκαιρη. Ακόμα και σήμερα, η ανάλυσή του για τις λανθάνουσες διεργασίες «θεσμιοποίησης» μέσα από την ιερότητα των κοινωνιών μάς βοηθά να κατανοήσουμε τη δυναμική της θρησκείας στην «υποστασιοποίηση» του συλλογικού στοιχείου και την οικοδόμηση μιας κοινωνικής πραγματικότητας, όπως είναι τα έθνη-κράτη.

Οι ιεροί χώροι ή οι χώροι λατρείας είναι δηλωτικοί θεσμών, λειτουργικών διαδικασιών και κοινωνικών συγκυριών, που έχουν ως αποτέλεσμα την κατασκευή πολιτισμικών ταυτοτήτων, οι οποίες βρίσκονται σε άμεση αλληλεπίδραση με τον τόπο όπου υφίστανται. Μπορεί κανείς να αφουγκραστεί την οθωμανική καταπίεση και το μυστικισμό της θρησκευτικής πίστης στο ορθόδοξο ξωκκλήσι που είναι σκαρφαλωμένο σε λόφους και βουνά, σε αντίθεση με τις μνημειώδεις γοθτικές εκκλησίες της καθολικής ή προτεσταντικής Δύσης, με την αιχμηρή κορυφή, που αποτείνονται στον ουρανό, εγκαταλείποντας τη διεφθαρμένη και αμαρτωλή επίγεια διάσταση και αναζητώντας την άλλη πόλη του Αυγουστίνου, διεκδικώντας έτσι μια περίοπτη θέση στην τοπική κοινωνία και στην κοσμική χωροταξία της πόλης ή της υπαίθρου. Οι διαφορές στην αρχιτεκτονική ή την τεχνολογία των ναών συνιστούν μαρτυρίες διαφορετικών ιστορικογεωγραφικών

συνθηκών σε διάλογο με το κοινωνικό περιβάλλον όπου δημιουργήθηκαν. Ενίοτε ο διάλογος αυτός εκτείνεται και στο ιστορικό παρελθόν που προηγήθηκε, όπως δηλώνουν τα ερείπια των αρχαίων ναών που ενσωματώνονται στην τεχνοδομή των βυζαντινών εκκλησιών.

Οι εκκλησίες σηματοδοτούν διαφορετικά πολιτισμικά τοπία και χώρους ακόμα και ανάμεσα στους χριστιανούς. Στη Σύρο, την Τήνο ή τα Επτάνησα, εύκολα διακρίνει κανείς τις γειτονιές των ορθοδόξων και των καθολικών από την αρχιτεκτονική των λατρευτικών τους χώρων. Ακόμα πιο έντονο ήταν το συναίσθημα της πολυπολιτισμικότητας σε περιοχές των Βαλκανίων, όπου η συνύπαρξη χριστιανών, μουσουλμάνων ή εβραίων δηλώνεται από τη συνεύρεση διαφορετικών χώρων λατρείας στον ίδιο γεωγραφικό χώρο κυρίως των αστικών περιοχών, όπως στη Θεσσαλονίκη μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, στη Σμύρνη μέχρι το 1922 και στη Βοσνία μέχρι τη δεκαετία του 1990. Επίσης, χώροι ιεροί, όπως ποταμοί (Γάγγης, Ιορδάνης), βουνά (Φούτζι, Όλυμπος, Σινά, Αραράτ, Θιβέτ) ή πόλεις (Κωνσταντινούπολη, Μέκκα, Ιερουσαλήμ, Βατικανό, Τήνος, Άθως, Μετέωρα, Ασίζη, Santiago de Compostela, Lourdes), αποτελούν τόπους προσκυνήματος για πλήθος πιστών, οι οποίοι ταξιδεύουν στο χώρο και συνειδησιακά στο χρόνο, όταν τους επισκέπτονται. Οι χώροι αυτοί συχνά κοσμούνται με αρχιτεκτονήματα που αποκτούν συμβολική και ουσιαστική τελετουργική σημασία για τους πιστούς.³⁸⁹

Εξίσου σημαντικά στοιχεία θρησκευτικότητας είναι ο διαλογισμός, η μετάνοια και η πίστη, όπως εκδηλώνονται μέσα από το μοναχισμό στο χώρο της ερήμου. Τα στοιχεία αυτά εμπλουτίζουν τη χριστιανική θρησκευτική πίστη μακριά από τις ματαιοδοξίες της επίσημης Εκκλησίας. Είναι η πνευματικότητα της ερήμου που εκφράζεται από τον άγιο Παχώμιο, τον άγιο Αντώνιο, τον άγιο Παύλο τον ερημίτη ή τον άγιο Βενέδικτο στη Δύση, οι οποίοι έχουν συνεισφέρει «τα περισσότερα στη διαμόρφωση ενός αληθινά χριστιανικού πνεύματος στο λαό».³⁹⁰ Αν κάποιος μελετήσει τον καθολικό κόσμο κατά τα τέλη του 15ου αιώνα, θα διαπιστώσει ότι οι μοναχοί θεωρούσαν τη διδασκαλία σημαντικό μέρος της αποστολής τους. Σε μια εποχή που δεν υπήρχαν θεολογικές σχολές και το

389. Br. Graham, G. J. Ashworth, J. E. Tunbridge, *A Geography of Heritage*, Oxford University Press, New York 2002, 50-1.

390. Ρ. Αρναλντέζ, «Ένας μόνο θεός», στο F. Braudel, G. Duby, et al, *Η Μεσόγειος: άνθρωποι και πολιτισμική κληρονομιά*, μετάφραση Κ. Αντύπας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1991, 31.

μορφωτικό επίπεδο του κλήρου ήταν πολύ χαμηλό για να αναπτύξει έργο κατήκησης, οι περιοδεύοντες μοναχοί γίνονταν οι σημαντικότεροι ιεροκήρυκες για τον απλό λαό της υπαίθρου και των χωριών, δημιουργώντας έτσι μια παράδοση από ιεροτελεστίες και συνήθειες ακόμη και όταν είχε ξεχαστεί η επίσκεψη και η διδασκαλία τους.³⁹¹

Μιλώντας γενικά για τη θρησκεία, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι, από όλες τις δυνατότητες έκφρασης στην ανθρώπινη κοινωνία, είναι ίσως η πιο βαθιά ριζωμένη σε μια ανάλυση του μακρόχρονου, κατά την προσέγγιση του Μπροντέλ. Μάλιστα, η δυναμική και η ανθεκτικότητά της στον ιστορικό χώρο-χρόνο συμβάλλουν στην ισχυροποίησή της, καθώς αυτή καθεαυτή η διάρκεια γεννά σεβασμότητα. Όταν μάλιστα αυτή η σεβασμότητα εδραιωθεί στη συνείδηση και στην καθημερινή πρακτική ενός λαού, βοηθά στο να ενισχυθεί το στοιχείο της διάρκειας στο χρόνο ακόμα περισσότερο.³⁹² Παρά όμως τη συνέχεια και τη διάρκεια της ανθρώπινης έκφρασης μέσα από τη θρησκευτική πίστη ή δοξασία, η οικουμενικότητα στην πρόσληψη του κόσμου δεν φαίνεται εφικτή μέσα από οποιαδήποτε θρησκεία, καθώς καθεμία διεκδικεί τη δική της αλήθεια για την ερμηνεία του φυσικού και κυρίως του υπερφυσικού στοιχείου. Οι τρεις μονοθεϊσμοί, ως θετικές θρησκείες εξ αποκαλύψεως, δεν μπορούν να φτάσουν σε συνεννόηση, καθώς «οι Βίβλοι, οι Απεσταλμένοι δεν είναι οι ίδιοι ή δεν γίνονται κατανοητοί με τον ίδιο τρόπο».³⁹³

Εδώ και αρκετούς αιώνες, κάθε θρησκεία πολιτικοποιείται και εθνικοποιείται μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι ή σε όποιο χώρο αυτή τελείται ομαδικά. Η εθνικοποίηση δημιουργεί αντιπαλότητες, συγκρούσεις, πολέμους, όπου συχνά η Εκκλησία δίνει το παρόν ως συντρέχουσα το ένα ή το άλλο έθνος. Συχνά, ο κληρικός είχε και φυσική παρουσία στο πλευρό των εμπολέμων στις μάχες που έδιναν για εθνική αυτοδιάθεση και ανεξαρτησία. Σε πολλές σύγχρονες στρατιωτικές επιχειρήσεις υπάρχει ιερωμένος που συνοδεύει το στράτευμα. Στον ιστορικό χω-

391. L. Febvre, «Σε αναζήτηση του Θεού», στο M. Bloch, L. Febvre, F. Braudel. E. Le Roy Ladurie, Ch. Hill, E. J. Hobsbawm (eds.), *Κείμενα ευρωπαϊκής ιστορίας*, μετάφραση Γ. Γουλίμ, Παπαζήσης, Αθήνα 1985, 35.

392. Al. Dupront, «Η θρησκεία. Θρησκευτική ανθρωπολογία», στο Ζακ Λε Γκοφ, Πιερ Νορά, *Το Έργο της Ιστορίας*, μετάφραση Κλ. Μιτσιτάκη, Ν. Σαββάτης, Ράππας, Αθήνα 1983, 96.

393. P. Αρναλντέζ, «Ένας μόνο θεός», στο F. Braudel, G. Duby, et al, *Η Μεσόγειος: άνθρωποι και πολιτισμική κληρονομιά*, μετάφραση Κ. Αντύπας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1991, 35.

ρόχρονο, η Εκκλησία ευρωπαϊκών κρατών ευλογεί τα όπλα των πιστών της στο πεδίο της μάχης ενάντια σε αλλόθρησκους (μουσουλμάνους), αλλά και σε ομόθρησκούς της (χριστιανούς). Στην αιματηρή μάχη του Borodino, όπου σχεδόν 80.000 ρώσοι και γάλλοι στρατιώτες έχασαν τη ζωή τους, οι Ρώσοι αντιμετώπιζαν τον εισβολέα Ναπολέοντα με μένος, που καλλιεργήθηκε και σε θρησκευτική βάση. Σύμφωνα με τις πηγές, πριν από τη μάχη, ο ρώσος στρατηλάτης Kutusov παρέλασε μπροστά από τα στρατεύματά του, συνοδευμένος από κληρικούς οι οποίοι κρατούσαν την εικόνα της Παναγίας του Smolensk και ευλογούσαν τους στρατιώτες. Σύμφωνα με μέλη του επιτελείου του Ναπολέοντα, το γεγονός αυτό τόνωσε το φρόνημά τους και τους οδήγησε στην πεποίθηση ότι ήταν αφιερωμένοι στο Θεό και ταγμένοι να προστατεύσουν τα ρωσικά πάτρια εδάφη. Τελικά κατάφεραν να νικήσουν τους «άθεους» Γάλλους –όπως τους χαρακτήριζαν μετά τη Γαλλική Επανάσταση–, και να πετύχουν την ανάσχεση των γαλλικών σχεδίων.³⁹⁴ Συχνές επίσης είναι οι προσευχές και οι λειτουργίες που τελούνται στο πεδίο της μάχης πριν από την ένοπλη σύρραξη. Από τη θυσία της Ιφιγένειας, τα αφιερώματα σε ιερά και τις θυσίες σε αρχαίους θεούς και μαντεία, μέχρι τις θρησκευτικές τελετουργίες ή τα τάματα των στρατιωτών στις μέρες μας, είναι εμφανές ότι οι εμπόλεμοι αναζητούν τη βοήθεια του υπερβατικού στοιχείου και την ευλογία του για την ευόδωση του «δίκαιου» αγώνα.

Δεν είναι μόνο τα οράματα της Ζαν ντ' Αρκ, στα οποία η παρουσία υπερφυσικών ή υπερβατικών δυνάμεων στο πλάι των εμπολέμων υποδηλώνει τη συγκατάνευσή τους για το «δίκαιο» αγώνα τους. Η ορθόδοξη παράδοση αναφέρει ότι η Παρθένος, μετά την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Αβάρους και τους Πέρσες τον 6ο αλλά και στις αρχές του 7ου αιώνα, πολέμησε στο πλευρό των υπερασπιστών της πόλης μπροστά από την εκκλησία των Βλαχερνών, όπου θεωρείται πως παλαιότερα φυλασσόταν το σάβανό της. Η Μαρία η Θεοτόκος ανάγεται έτσι σε προστάτιδα της Πόλης και ο ύμνος «Τη Υπερμάχω» αποτέλεσε τον ελάχιστο φόρο τιμής για τον καθαγιασμό του χώρου και τη δοξολογία της άνωθεν βοήθειας. Αντίστοιχα, η πολωνική παράδοση αναφέρει πως το 1655 η Παρθένος εμφανίστηκε στα τείχη του μοναστηριού της Τσεσόσοβα και έτρε-

394. T. C. W. Blanning, «The role of religion in European counter-revolution, 1789-1815», στο D. Beales, G. Best (eds.) *History, Society and the Churches*, Cambridge University Press, Cambridge 1985, 211.

με σε φυγή τους Σουηδούς, που είχαν εισβάλει στη χώρα. Έτσι θεωρήθηκε προστάτιδα της εδαφικής ακεραιότητας της Πολωνίας.³⁹⁵

Σε άλλες μάχες, και σύμφωνα με μαρτυρίες στρατιωτών στις επάλξεις και στα χαρακώματα, εμφανίζονται οι μορφές του Ιησού, της Παναγίας ή αγίων που «στοιχειώνουν» το χώρο. Από αυτή τη μεταφυσική παρουσία οι στρατιώτες αντλούν πίστη και κουράγιο για να συνεχίσουν την αιματηρή συμπλοκή με στόχο τη νίκη. Έτσι, και μετά τη θεμελίωση του διάσημου καθεδρικού ναού Sacré-Coeur (Ιούλιος 1876) στο Παρίσι, πέντε νεαρές Γερμανίδες στα δάση του χωριού τους, στο Marpingen κοντά στο Saarland, ισχυρίστηκαν ότι τρομοκρατήθηκαν από την παρουσία μιας μυστηριώδους λευκοντυμένης γυναίκας που μετέφερε ένα παιδί. Σύμφωνα με μαρτυρίες πολλών κατοίκων, η οπτασία αυτή έκανε την εμφάνισή της αρκετές φορές, με αποτέλεσμα το χωριό να καταστεί χώρος λατρείας και προσκυνήματος, ενώ η κυβέρνηση έστειλε στρατεύματα για να καταστείλει αντίστοιχες εκδηλώσεις. Όμως στο πλαίσιο του «Πολιτισμικού Αγώνα» (Kulturkampf) του Βίσμαρκ, η ενοποιημένη Γερμανία του 1871 δεν επιθυμούσε εκδηλώσεις λατρείας ή πίστης που ήταν αντίθετες στον ορθολογισμό των προτεσταντών και ενίσχυαν κυρίως την πίστη της Καθολικής Εκκλησίας, η οποία δεχόταν τα πυρά τόσο των προτεσταντών όσο και των φιλελεύθερων.³⁹⁶ Ενίοτε, η πολιτική ιδεολογία έπαιρνε διαστάσεις θρησκείας και ένα κοσμικό γεγονός αποκτούσε συμβολισμούς με θεολογικό περιεχόμενο.

Το πνεύμα της Γαλλικής Επανάστασης ευνοίσε τη λατρεία και πολλές φορές την αγιοποίηση προσώπων, τα οποία είχαν συνεισφέρει τα μέγιστα στην ανατροπή της μοναρχίας και της καθεστικυίας τάξης εν γένει. Συγκεκριμένα, ο Ζαν Πολ Μαρά, μετά τη δολοφονία του το 1793, τιμήθηκε ως μάρτυρας και λατρεύτηκε από τους «ξεβράκωτους» (sans-culottes) όπως ο Ιησούς, καθώς βρήκε τραγικό θάνατο «από τους φανατικούς, ενώ εργαζόταν με όλη του τη δύναμη για τη σωτηρία της ανθρωπότητας».³⁹⁷ Ανάλογες περιπτώσεις ήταν οι Lerepeltier και

395. St. Crosby, *Εθνικισμός: Η εποχή μας σε 15 λέξεις*, μετάφραση Μ. Χατζόπουλος, Α. Λαΐου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, 99.

396. J. Benoist, *Le Sacré-Coeur de Montmartre de 1870 à nos jours*, Editions Ouvrieres, Paris 1992, 209-40, 429.

397. A. Soboul, «Religious feeling and popular cults during the French Revolution; "patriot saints" and martyrs for liberty», στο S. Wilson, *Saints and their cults*, Cambridge University Press, Cambridge 1983, 222.

Chalier, ενώ ξεχωριστή είναι η περίπτωση της Perrine Dugue, η οποία ήταν πιστή στο χριστιανισμό και αγιοποιήθηκε στη λαϊκή φαντασία, καθώς προτίμησε να πεθάνει παρά να βιαστεί, ενώ αφηγήσεις, όπως του Abbe Coutard, υποστηρίζουν ότι είδαν την ανάληψή της στους ουρανούς με τρίχρωμα φτερά! Ωστόσο, ελάχιστα αναφέρονται οι δημοκρατικές της πεποιθήσεις, οι οποίες την οδήγησαν ουσιαστικά στο θάνατο, αφού πρόδωσε θέσεις συμμοριών που υποστήριζαν τη μοναρχία. Μάλιστα, στη μνήμη της χτίστηκε εκκλησία, ενώ όταν επανήλθε ο καθολικισμός στη Γαλλία δεν αναγνώρισε κανένα από τα θαύματα που φέρεται να είχε πράξει, ούτε φυσικά και την αγιοσύνη της.³⁹⁸ Αντίστοιχος είναι και ο θρύλος της Marie Martin από το Tresboeuf: η θυσία της συνεπέρα τη λαϊκή φαντασία και οδήγησε στη δημιουργία του περίφημου «τύμβου του κοριτσιού», όπου σήμερα αποτελεί χώρο προσκυνήματος και τιμάται η μνήμη της την ημέρα του Αγίου Ιωάννη και την Πεντηκοστή. Ο μύθος λέει ότι το δέντρο όπου οι μοναρχικοί την έδεσαν και τη βασάνισαν για να αποκαλύψει τις θέσεις και τις κρυψώνες των δημοκρατικών δεν διαπερνάται ούτε από το πιο κοφτερό μαχαίρι, ενώ μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο οι γυναίκες άφηναν αφιερώματα και τάματα στις οξίες γύρω από τον τύμβο.³⁹⁹

Οι σύγχρονοι επιστήμονες, όπως ανθρωπολόγοι, λαογράφοι και ιστορικοί, δίνουν αρκετά πιο κοσμικές εξηγήσεις στα γεγονότα αυτά, εάν φυσικά αποκλείσουμε το στοιχείο της οικονομικής εκμετάλλευσης από τους κυρίους ή τους νομείς του συγκεκριμένου χώρου. Ιδιαίτερα σε εποχές κατά τις οποίες ο αναλφαβητισμός, ο απομονωτισμός σε τοπικό επίπεδο και η αβεβαιότητα της καθημερινότητας –ιδίαιτερα στον πόλεμο ή σε άλλες εποχές κοινωνικών και οικονομικών κρίσεων– καθιστούσαν τους πληθυσμούς αυτών των περιοχών ευάλωτους σε μεταφυσικές ερμηνείες των συμβάντων. Οι κάτοικοι αντίστοιχων γεωγραφικών περιοχών εθίζονταν στην επίκληση υπερφυσικών πρακτικών ή δυνάμεων για να αντιμετωπίσουν την έκβασή τους, συνδέοντας τον άνθρωπο με τη φύση μέσω ενός μυστικισμού, όπως ξωτικά στη Νάξο, στην Ιρλανδία κ.α.⁴⁰⁰ Εξίσου κατανοητή είναι και η μεταφυσική ή θρησκευτική φόρτιση ενός χώρου –όπως τα πεδία

398. Ό.π., 220.

399. Ό.π., 221.

400. Ch. Stewart, «Ηγεμονισμός ή ορθολογισμός; Η θέση του υπερφυσικού στη σύγχρονη Ελλάδα», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, 183-4.

μαχών— όπου η αβεβαιότητα για την επιβίωση και η εθνικιστική αντιπαλότητα είναι δεδομένα στοιχεία του.

Άλλοτε πάλι, ένα πεδίο μάχης φορτίζεται με θρησκευτικό περιεχόμενο. Και μετά τη μάχη, η Εκκλησία πρωτοστατεί στη δημιουργία χώρων που θυμίζουν πολεμικές συρράξεις καίριας σημασίας για την εθνική υπόσταση ενός λαού. Κενοτάφια ή μνημεία, όπως στο Verdun ή στο Douaumont, δίνουν συμβολική και εξωραϊστική διάσταση σε πεδία μαχών, όπου χιλιάδες έχασαν τη ζωή τους, ενώ η οικοδόμησή τους ξεκίνησε με πρωτοβουλία της Εκκλησίας και με ιδιωτικές δωρεές. Μάλιστα θεωρούνται ιεροί και απαραβίαστοι, με μια νεκρική σιγή να βασιλεύει στο χώρο.⁴⁰¹

Η εθνικοθρησκευτική φόρτιση του χώρου δεν συμβαίνει μόνο όταν υπάρχει ένα θρησκευτικό περιεχομένου και συμβολισμού οικοδόμημα, αλλά και με τα πεδία μάχης ή πόνου, όπου —όπως είδαμε στο σχετικό κεφάλαιο για το τοπίο— η συμβολική σημασία τους για την ιστορική μνήμη σηματοδοτείται μέσα από θέματα θυσίας και εκτέλεσης ηρωικών πράξεων σε συλλογικό ή ατομικό επίπεδο. Η θρησκευτικά φορτισμένη θυσία στο χώρο αφορά κυρίως τους μετέχοντες στη μάχη, οι οποίοι συσπειρώνονται γύρω από μια συλλογική θρησκευτική ταυτότητα σε αντιδιαστολή με τους επιτιθέμενους που είναι αλλόθρησκοι. Τότε, ο χώρος καθίσταται «εύκολα» διαχρονικό σύμβολο θυσίας και αγώνων εθνικής ανεξαρτησίας. Έτσι, στη Γιουγκοσλαβία το 1939, κατά την προετοιμασία για την αντιμετώπιση της ναζιστικής εισβολής, έγινε προσπάθεια παραπομπής στο μακρινό και ένδοξο ιστορικό παρελθόν. Συγκεκριμένα, οι στρατιωτικοί ηγέτες χρησιμοποίησαν ως σημείο αναφοράς τη 15η Ιουνίου του 1389, όταν οι Σέρβοι, με επικεφαλής τον πρίγκιπα Λαζάρ, πολέμησαν γενναία και σκληρά στο Κοσσυφοπέδιο, αλλά ηττήθηκαν από τους Οθωμανούς του Μουράτ Α'.⁴⁰² Στον συγκεκριμένο χώρο οι Σέρβοι τιμούσαν την ίδια μάχη 600 χρόνια μετά (1989), όταν η θρησκευτική ανεκτικότητα δεν ήταν πια ουσιαστική και οι συμβολισμοί δυστυχώς συνδέονταν με τη θρησκευτική μισαλλοδοξία και τις γενοκτονίες μουσουλμανικών πληθυσμών.

401. G. L. Mosse, *Fallen Soldiers, Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford University Press, New York and Oxford 1990, 93.

402. St. Crosby, *Εθνικισμός: Η εποχή μας σε 15 λέξεις*, μετάφραση Μ. Χατζόπουλος, Α. Λαΐου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, 90.

Στην Ελλάδα, το Αρκάδι, το Κούγκι, το Σούλι και πολλοί άλλοι τόποι αποτελούν χώρους θυσίας και σύμβολα γενναιότητας και αξιοπρέπειας μαχητών και αμάχων που προτίμησαν το θάνατο παρά την αιχμαλωσία από τους αλλόθρησκους. Αντίστοιχο είναι το παράδειγμα του ισραηλινού φρουρίου της Μασάντα, το οποίο είχε ιδρυθεί από τον Ηρώδη σε μια βουνοκορφή με θέα τη Νεκρά Θάλασσα. Η πολιορκία του από τους Ρωμαίους οδήγησε στη θυσία όλων των εβραίων που το υπερασπίζονταν ηρωικά, οι οποίοι προτίμησαν να αυτοκτονήσουν παρά να πέσουν στα χέρια των πολιορκητών τους. Η ιστορία έγινε θρύλος, που λειτούργησε επικουρικά για τη νομιμοποίηση της σύγχρονης ισραηλινής παρουσίας στην περιοχή, ενώ η υπόσχεση ότι δεν θα ξαναπέσει στα χέρια ξένου κατακτητή αποτελεί στις μέρες μας βάση στην οποία στηρίζεται η στρατιωτική εκπαίδευση του ισραηλινού στρατού. Μάλιστα, οι αρχαιολογικές ανασκαφές το ανέδειξαν και το κατέστησαν επισκέψιμο, ενώ αποτελεί χώρο προσκυνήματος ήδη από το 1930.⁴⁰³

Τα στοιχεία δραματοποίησης, συναισθηματικής φόρτισης ή ψυχολογικής και ψυχαγωγικής εκτόνωσης που ενέχει μια θρησκευτική γιορτή κατόρθωσαν να πείσουν ακόμα και τους συγκρουόμενους ότι υπάρχει χώρος κοινής προσέγγισης. Μέσα από αυτό το πρίσμα, είναι καταγεγραμμένη η μοναδική εμπειρία της παραμονής των Χριστουγέννων του 1914, του πρώτου χρόνου του αιματηρού Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, όταν γερμανοί, γάλλοι και βρετανοί στρατιώτες βγήκαν από τα χαρακώματά τους για να συγχρωτιστούν και να γιορτάσουν αδελφοποιημένοι σε μια ουδέτερη ζώνη. Ωστόσο, άμεση ήταν η αντίδραση της ηγεσίας, η οποία επέβαλε αυστηρότατες ποινές στους συμμετέχοντες, ενώ εξέδωσε περιοριστικά μέτρα που εμπόδιζαν κάτι τέτοιο να ξανασυμβεί. Οι καταναγκασμοί αυτοί, καθώς και οι προπαγανδιστικές ομιλίες, οι αναφορές στον Τύπο ή σε φυλλάδια που απευθύνονταν στους στρατιώτες έφεραν το ποθητό αποτέλεσμα της εθνικής περιχαράκωσης και της εθνικιστικής φόρτισης. Μάλιστα, ερμήνευσαν τη θρησκευτική λύτρωση σε απόλυτη συμβατότητα με τον πόλεμο, θεωρώντας ότι αυτή θα έρθει μέσα από τις δοκιμασίες και τις θυσίες. Αυτές οι μέθοδοι αποδείχθηκαν αποτελεσματικότερες, αφού κράτησαν τα αντίπαλα στρατεύματα σε συνεχή πολεμική εμπλοκή και τους οδήγησαν στις γνωστές αιματηρές μάχες των χαρακω-

403. P. Gruffudd, «Nationalism», στο P. Cloke, Ph. Crang, M. Goodwin (eds.), *Introducing Human Geographies*, Arnold, London 1999, 202.

μάτων, έως το τέλος του πολέμου. Τα επόμενα Χριστούγεννα οι εμπόλεμοι γιόρτασαν χωριστά την προοπτική της ειρήνης, για την οποία όμως ήταν πλέον πεπεισμένοι ότι θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσω του πολέμου.⁴⁰⁴

Η πολιτικοποίηση του θρησκευτικού χώρου από τους αρχαίους σχεδόν χρόνους οδήγησε σε απομονωτισμό, αποκλεισμούς και διώξεις ομάδων ή ατόμων, που εξυπνέτησαν την οικειοποίηση και τον κατακερματισμό του χώρου στον οποίο συμβίωναν. Σε αυτό το πλαίσιο, η θρησκεία καλλιέργησε έναν «συλλογικό ναρκισσισμό», όπως τον ονομάζει ο Θάνος Λίποβατς, αλλά και μια όξυνση τοπικισμών ή αποκλεισμών των ξένων και των μειονοτήτων που δημιουργούν ταυτότητες μέσω της σύγκρουσης και του προσδιορισμού της διαφοράς προς τον «Άλλον».⁴⁰⁵

Τον θρησκευτικά πολιτικοποιημένο ευρωπαϊκό χώρο στοιχειώνουν ακόμη οι διώξεις και οι εξανδραποδισμοί του «Άλλου», του διαφορετικού ως προς το δόγμα ή την πίστη. Θα πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή μας στα δόγματα που παραδοσιακά αποτελούσαν την πίστη πολλών πληθυσμών του ευρωπαϊκού χώρου, ευαγγελιζόμενα οικουμενικότητα αρχών και αξιών, και να αναλύσουμε τους λόγους για τους οποίους η Εκκλησία απέτυχε ως υπερεθνικός θεσμός στον ιστορικό χωρόχρονο να ενώσει τον γεωγραφικό χώρο. Να ιχνηλατήσουμε τις εξελίξεις που οδήγησαν στον κατακερματισμό του εκκλησιασματος, στην πολιτικοποίηση των διαφορετικών θρησκευτικών δογμάτων και εντέλει στην εθνικοποίησή τους μέσω του χωρισμού της Ευρώπης σε γεωγραφικές ζώνες, οι οποίες ταυτίστηκαν με δύο διαφορετικές ερμηνείες του χριστιανικού δόγματος και χώρισαν την Εκκλησία σε Ανατολική και Δυτική.⁴⁰⁶

Ο ρόλος της Εκκλησίας ως προστάτιδας του ποιμνίου αλλά και των δικαιωμάτων κάθε ανθρώπου θα πρέπει να αξιολογηθεί σε περιόδους κρίσεων για τον πολιτικό χώρο και ιδιαίτερα κατά τη διακυβέρνηση αυταρχικών καθεστώτων, όταν οι ανθρώπινες αξίες επανακαθορίζονται μέσα από ολοκληρωτικά σχήματα και η απειλή για την ελευθερία είναι περισσότερο από φανερή.

404. G. L. Mosse, *Fallen Soldiers, Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford University Press, New York and Oxford 1990, 77.

405. Θ. Λίποβατς, «Εθνικισμός και θρησκεία στη νεωτερικότητα», στο *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 5-6 (2001), 43-4.

406. R. Crawford, *Τι είναι θρησκεία*, μετάφραση Μ. Μπλέτας, Σαββάλας, Αθήνα 2002.

Στον παγκοσμιοποιημένο χώρο, οι σύγχρονοι αναλυτές θεωρούν ότι το έθνος ως θεσμικός και, κυρίως, ως χωρικός προσδιορισμός κλονίζεται συθέμελα. Εθνικισμοί όμως συνεχίζουν να εγείρονται, μειονότητες ή μετανάστες να αποκλείονται, ενώ το έθνος εξακολουθεί να αποτελεί σημείο συλλογικής ή ατομικής αναφοράς ανθρώπων οι οποίοι όχι μόνο ετεροπροσδιορίζονται ή ταυτίζονται με αυτό, αλλά είναι έτοιμοι να συγκρουστούν, να πολεμήσουν ή ακόμα και να θυσιάσουν τη ζωή τους στο όνομά του.

Η παρούσα μελέτη εντάσσεται στο πλαίσιο της ιστορικής και πολιτισμικής γεωγραφίας και ερευνά τις σχολές σκέψης που αφορούν το έθνος και το χώρο στην Ευρώπη. Ο συγγραφέας αναλύει συγκριτικά τις ποικίλες νοηματοδοτήσεις ή τους συμβολισμούς του μέσα από διάφορα χαρακτηριστικά ή διαδικασίες συγκρότησης ταυτοτήτων (θρησκεία, γλώσσα και εκπαιδευτικό σύστημα, μυθοπλασία, αποκλεισμός των «Άλλων» κ.ά.). Επίσης, μελετά τις ποικίλες χωρικές εκφάνσεις της δημιουργίας, του ελέγχου, της κατάκτησης και της περικαράκωσης του εθνικού χώρου μέσω της χαρτογράφησης και της συνοριακής οριοθέτησής του, της ιμπεριαλιστικής επέκτασης και των μεταναστευτικών ροών από και προς αυτόν. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη δυναμική της απεικόνισης του εθνικού χώρου ως τοπίου μέσα από ποικίλες μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης, όπως η ζωγραφική και η μουσική, μέσα από τη βιωματική εμπειρία πολέμων, ταξιδιών ή ακόμα και μέσα από την ανέγερση μνημείων και τύμβων που αφιερώνονται στη μνήμη ενός λαού ο οποίος «θυσιάστηκε» ή εξοντώθηκε γιατί ήταν «διαφορετικός». Τέλος, ο συγγραφέας εκφράζει τη δική του άποψη για την ανάγκη μετεξέλιξης του «εθνικού χώρου» στη σύγχρονη Ευρώπη, με γνώμονα τη διασφάλιση και προστασία της ανθρώπινης ελευθερίας και αξιοπρέπειας.

ISBN 978-960-455-342-6

9 789604 553426

ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ 4342